

Рецензії

УДК 94:614(477.54)“17/19”

**[РЕЦ.]: РОБАК І. Ю. ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
В ХАРКОВІ ЗА ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ (ПОЧАТОК XVIII СТ. – 1916 Р.). –
Х.: ХДМУ, 2007. – 346 С.**

Рецензія на монографію, в якій зосереджено увагу на розвитку охорони здоров'я населення в місті Харків за його існування в межах Російської імперії. Зміст монографії охоплює великий історичний період від XVIII сторіччя до 1917 року. Рецензентами проведений аналіз структури роботи, охарактеризовано вступну частину, 9 розділів і висновки, методологію викладу матеріалу, систему опрацювання джерел літератури автором дослідження.

Ключові слова: аптечна справа, епідемія, лікувальні заклади, медичний персонал, охорона здоров'я, санітарна діяльність, хвороби.

У 2007 р. вийшла у світ монографія харківського історика, доцента кафедри економічної теорії та культурології Харківського державного медичного університету І.Ю. Робака, яка відразу привернула увагу як авторитетних учених-істориків, численних дослідників-краєзнавців так й керівників і фахівців різного рівня системи органів охорони здоров'я. Серед сучасного загального й різноманітного книжкового потоку дана праця вирізняється не лише солідним обсягом і гарним поліграфічним оформленням, але насамперед високим фаховим рівнем, застосуванням формально-кількісного методу та методу математичної статистики для обробки й презентації статистичних даних.

У монографії зосереджено увагу на розвитку охорони здоров'я населення в місті Харкові за його існування в межах Російської імперії. Зміст монографії охоплює великий історичний період – від XVIII сторіччя до 1917 року. Історію харківської охорони здоров'я подано на фоні політичної й соціально-економічної історії Російської імперії.

Задум автора дослідити державні, муніципальні, земські, громадські, приватні та інші установи й організації Харкова, діяльність окремих осіб, які здійснювали охорону здоров'я в Харкові та працювали для поліпшення здоров'я харківського населення впливає із конкретних завдань сучасного етапу наукової розробки актуальної проблеми вивчення історії боротьби за здоров'я людини та активізації загального антропологічного підходу в сучасних історичних дослідженнях.

Деякі існуючі з даної проблематики попередні історичні розвідки мали фрагментарний характер. Це пов'язано із тим, що система охорони здоров'я в Харкові взагалі приваблювала лише дослідників із вузькопрофесійних міркувань, без урахування загального історичного аспекту, без дослідження в комплексі проблем охорони здоров'я різних історичних періодів з іншими проблемами суспільного розвитку. Тому працю вченого можна розглядати як комплексну й корисну для широкого читацького кола.

Монографія написана на величезному масиві джерел та літератури. Автор залучив фонди Державного архіву Харківської області (ДАХО, переважну більшість справ з цього архіву дослідник вперше увів до наукового обігу), Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК). Наративні джерела представлені періодичними виданнями (“Панорама”, “Харьковские ведомости”, “Харьковские губернские ведомости”, “Харьковский медицинский журнал”, “Южный край”). І.Ю. Робак опрацював і використав значну кількість праць Харківського губернського статистичного комітету: “Памятные книжки Харьковской губернии”, “Харьковские календари”, “Статистические листки”, “Харьковские сборники”, а також опубліковані нариси й звіти різних медичних установ і організацій (“Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации”, “Харьковское медицинское общество”, “Отчет комитета Харьковской вспомогательной медицинской кассы”, “Исторический очерк Александровской больницы в Харькове за 25-ти летний период 1869-1894 гг”, “Отчет о деятельности Общества ночных дежурств в г. Харькове” та ін.).

Книга складається зі вступу, дев'яти розділів: 1. Визначальні чинники здоров'я “харьковцев”; 2. Організація керування охороною здоров'я в Харкові і функції керівних органів; 3. Медичний персонал; 4. Фінансування охорони здоров'я в місті; 5. Організація санітарної діяльності; 6. Найважливіші хвороби і боротьба з ними; 7. Стационарна і амбулаторна допомога; 8. Швидка і невідкладна допомога; 9. Аптечна справа; висновків, додатків (с.253-308), списку джерел і літератури (184 позиції).

У вступній частині автор визначив мету, об'єкт і предмет своєї праці, окресливши те, що вона є дослідженням з історії охорони здоров'я, а не з історії медицини. У вступі розглянуто історіографічний доробок дорадянського періоду (праці Д.І. Багалія та Д.П. Міллера, М.В. Сумцова, В.П. Бузескула, К. Фойгта та ін.), радянського (дослідження М.М. Зеленського, С.А. Верхратського, Д.Ф. Каракаша та ін.) й сучасного періоду (колективні праці "Історія фармації в Україні", "Вчені Харківського державного медичного університету 1805-2005", "Історія Харківського державного медичного університету. 200 років" та ін.), який дозволив окреслити стан вивчення проблеми, а також зазначені використані джерела.

У першому розділі "Визначальні чинники здоров'я харьковців" розглядається санітарний стан міста, захворюваність і смертність харківського населення від часу заснування і до 1917 р. Автор відзначив, що характерними негативними щодо санітарії особливостями Харкова були забрудненість річок, труднощі з водопостачанням і вивезенням побутових відходів, відсутність каналізації, скупченість будівель, погані житлові умови для більшості жителів міста (с.10-13). Проаналізувавши матеріали офіційних публікацій, статистичних медичних збірок І.Ю. Робак дійшов до висновку про те, що за рівнем загальної смертності Харків у пореформені часи наблизився до великих європейських міст (Відня, середньоміський показник по Англії), то за показником смертності від інфекційних хвороб він залишив далеко позаду не лише ці міста, але й губернські центри Російської імперії (с.19).

У другому розділі "Організація керування охороною здоров'я в Харкові і функції керівних органів" розглядається керування медико-санітарною справою до великих реформ XIX сторіччя і організація керування охороною здоров'я в Харкові у пореформеній дожовтневий період. Показовим було те, що понад вісімдесят років від часу заснування харківської фортеці медична допомога населенню міста взагалі ніяк не організовувалася. Лише 1737 року офіційно були введені посади лікарів. Новий інститут міських лікарів підпорядковувався медичній канцелярії – органів державного керування медичною справою в Росії. Важливу роль в організації медичної допомоги населенню Російської імперії відіграли Прикази громадського опікування, створені в межах адміністративної реформи 1775 року на чолі з губернаторами. Серед інших питань ці губернські органи мали піклуватися про народне здоров'я, забезпечуючи керівництво медичними закладами. Наприкінці XVIII сторіччя були створені лікарські управи, які мали подвійне підпорядкування. По-перше, нею опікувалась медична колегія, а після організації міністерств 1802 року – міністерство внутрішніх справ, у якому згодом був створений спеціальний медичний департамент. По-друге, управа була підпорядкована губернаторові. Ще однією структурною ланкою в системі охорони народного здоров'я, що складалася, були покликані стати комітети "общественного здравия". Автор монографії чітко розглянув структуру й функції перелічених установ і прийшов до слушного висновку з яким важко не погодитися про те, що структура керування охороною здоров'я в Харкові, що склалася до початку великих реформ XIX століття, була примітивною, громіздкою і малоефективною. Одна її частина (лікарська управа) виявилась функціонально перевантаженою, діяльність іншої (комітету "общественного здравия") мала формальний характер.

Головна особливість розвитку охорони здоров'я у Харкові в пореформеній період полягає в тому, що саме тоді було створено власну міську лікувально-санітарну організацію. Земська (1864 р.) і міська (1870 р.) реформи сприяли створенню в Харкові нових прогресивних форм організації охорони здоров'я населення. Внаслідок реалізації міської реформи Харків одержав власну міську лікувально-санітарну організацію. Проте відсутність єдиного центру, що керував би харківською охороною здоров'я, розпоршеність зусиль і коштів негативно позначилися як на матеріальному забезпеченні медичних закладів, так і на ефективності боротьби з найбільш небезпечними хворобами (тифом, туберкульозом, ревматизмом та ін.).

У третьому розділі "Медичний персонал" І.Ю. Робак розглянув кадрове забезпечення медико-санітарної частини й матеріальне становище медичних працівників. Як і в попередніх розділах так і в наступних, автор розподіляє матеріал на два хронологічні періоди – дореформенний та пореформенний. Це дозволяє по-перше, скласти цілісну картину, а по-друге, прослідкувати й виявити основні тенденції в розвитку, становленні та вдосконаленні системи охорони здоров'я.

При висвітленні кадрового забезпечення медико-санітарної частини Харкова у дореформеній період І.Ю. Робак доходить висновку про те, що медичний персонал (медичні чиновники, приватні лікарі, середній і молодший персонал, цирульники) мав досить високу кваліфікацію. Але наявних кадрів постійно не вистачало для вирішення медико-санітарних проблем міста. Незважаючи на бурхливе зростання міського населення, починаючи з 50-х років XIX ст., кількість медичних працівників збільшувалася дуже повільно. Дефіцит лікарів дещо пом'якшувався діяльністю медичного факультету Харківського університету. Місто гостро відчувало нестачу фахівців середньої ланки, їх функції перебравли на себе цирульники.

Проаналізувавши матеріали стосовно наявності й кваліфікації медичних кадрів в пореформеному Харкові автор робить висновок, що за останні десятиліття існування Російської імперії місто здійснило якісний стрибок у плані забезпечення медичними кадрами. Так, напередодні Першої світової війни Харків перевищував середньоросійський та середньорегіональний показники забезпеченості медичними фахівцями населення. Дослідник зазначає, що тенденція збільшення кількості медичного персоналу відбувається за рахунок того, що місто було центром підготовки лікарських, фельдшерських, акушерських і сестринських кадрів, а його впорядкованість і рівень розвитку охорони здоров'я на початку XX ст. створювали передумови не тільки для роботи випускників медичного факультету Харківського університету і місцевих центрів підготовки середнього медичного персоналу, але й сприяли переміщенню кадрів з інших регіонів імперії.

У третьому розділі І. Ю. Робак зосереджує увагу і на матеріальному становищі медичних працівників. Проаналізувавши матеріали стосовно даного моменту, автор зазначив, що матеріальний стан харківських медиків був задовільним. Їхнє утримання забезпечувало середній (для середнього медичного персоналу) і вищий за середній (для лікарів) життєвий рівень. При цьому лікарська й інша медична діяльність вважалася почесною і перспективною для особистого добробуту, оскільки вона відкривала шлях до чинів, нагород і пристойних пенсій. Як позитивне варто відзначити те, що при розгляді матеріального забезпечення медичних працівників, дослідник докладно представив не лише інформацію по окладах, надбавкам і компенсаційним витратам за наймання квартир чи утримання житла, а й відзначив діяльність Харківської допоміжної медичної каси та її учасників – Л. Гіршмана, В. Грубе, О. Дудукалова, В. Лашкевича, І. Оболенського та ін.

У четвертому розділі монографії “Фінансування охорони здоров’я в місті” розглядається фінансування медичної допомоги населенню Харкова. Аналізуються джерела фінансування в дореформений період: державна скарбниця, надходження від оплати медичної допомоги приватним особам й становими товариствами, міський бюджет, добровільні пожертвування. У пореформений період до зазначених джерел додалися земські кошти і кошти громадських організацій. Автор дослідження аргументовано доводить, що Харківське міське самоврядування постійно збільшувало асигнування на охорону здоров’я не лише в абсолютному вираженні, але й відносно інших статей бюджетних витрат. Дослідник також зазначив й те, що місцевих бюджетних коштів, як завжди, катастрофічно не вистачало і це ще й при тому, що значну частину коштів безсоромно розкрадали причетні до неї службові особи, а страхова медицина в Харкові тільки зароджувалася.

У п’ятому розділі “Організація санітарної діяльності” Робак І.Ю. прискіплює, детально, з великою кількістю яскравих фактів-прикладів розглянув етапи розвитку системи санітарної діяльності. Без сумніву можна погодитись із автором в тому твердженні, що у дореформений період у Харкові, як і скрізь по Російській імперії, не склалася ще цілісна система санітарної діяльності. Проте перші її елементи зародилися саме тоді. І хоча заходи в різних галузях санітарної справи були переважно безсистемними й нерегулярними, вони нагромадили той досвід, створили ту базу, на яких і розвинулася в майбутньому міська санітарна служба. До харківської міської санітарної організації пореформеного періоду також існувало багато зауважень. Вона була дуже недосконалою з точки зору оперативного керування нею, оскільки виявилася громіздкою і неповороткою. При цьому дослідник доречно відзначив й те, що харківська міська санітарна організація мала бюрократичні вади, які були притаманні будь-якому елементові управлінського апарату Російської імперії.

У шостому розділі монографії “Найважливіші хвороби і боротьба з ними” автор дослідження з урахуванням структури захворюваності жителів Харківщини, розглядає хвороби, які були найбільш небезпечними в різні часи (чума, холера, віспа, цинга, туберкульоз, тифи, дифтерія та ін.) та організацію медичної допомоги при кожній з них. На думку І.Ю. Робака загалом організація боротьби з особливо небезпечними інфекціями, зробила великий поступальний крок уперед. Але попри все, грізні інфекції або регулярно поверталися до Харкова, або зовсім не полишали його. Автор зазначає: “Головними причинами такої ситуації були: загальна санітарна непорядкованість міста, бідність і низький культурний рівень більшості населення, відсутність спеціалізованої інфекційної лікарні”.

Сьомий розділ монографічного дослідження “Стационарна і амбулаторна допомога” присвячені створенню, розвитку та становленню мережі лікувальних закладів міста. Автор розглядає стаціонарну та амбулаторну мережі на прикладі діяльності лікувальних закладів усіх форм власності (муніципальних, громадських, відомчих, професійних та станових лікувальних закладів, приватних лікувальних закладів: Олександрівської міської лікарні, Миколаївської міської лікарні, міської очної лікарні імені професора Л.Л. Гіршмана, дитячих лікувальних закладів Харківського міського самоврядування, дільничних амбулаторій, земських лікувальних закладів, клінік Харківського університету, лікувальних закладів Харківського медичного товариства, лікувальних закладів Харківського відділення Російського товариства Червоного Хреста та ін.). У дореформений період власної міської лікарні в Харкові не було. Дослідник зосереджує увагу на тому, що стаціонарна і амбулаторна мережа міської охорони здоров’я в Харкові у пореформений період розвивалася в такій послідовності: від відкриття першої міської лікарні до створення мережі лікувальних закладів з диференціюванням видів медичної допомоги. Її розвиток відбувався у трьох напрямках: збільшення потужності й поліпшення оснащення міських лікарень; надання населенню доступної амбулаторної допомоги; створення спеціалізованих лікувальних закладів.

Міські, казенні, земські і громадські лікарні майже повсякчас були переповненими. Перевантаженість стаціонарів була обставиною, яка постійно гальмувала організацію лікувальної справи у Харкові. Щодо приватних медичних закладів, то плата за лікування в них була зависокою для пересічних “харьковців”. Автор доводить, що загалом лікувальні заклади міста були розпорошені й роздроблені. Вчасному вирішенню нагальних потреб харківської охорони здоров’я заважали насамперед два фактори – перманентний брак коштів і неповороткість царської бюрократії.

У восьмому розділі “Швидка в невідкладна допомога” І.Ю. Робак розглядає діяльність харківської служби швидкої медичної допомоги з моменту її формування до 1916 р. Автор дослідження стверджує, що харківська служба швидкої медичної допомоги була однією з перших в Російській імперії. Її створення, дуже необхідне місту, дало уявлення про рівень тогочасної охорони здоров’я у Харкові, який цілком відповідав європейським нормам. Однак у дожовтневий період надання швидкої медичної допомоги у місті ще

не набуло масовості й мало обмежений характер. На думку І.Ю. Робака як ознаки цієї обмеженості слід назвати: низьку пропускну здатність станції; заборону на виїзди до інфекційних хворих та на обслуговування хворих по домівках; досить високу платню за перевезення хворих; залежність від фінансування приватними особами.

Розвиткові аптечної справи присвячений дев'ятий розділ монографії. Дослідник зазначає, що підвалини аптечної справи в Харкові були закладені наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть. Забезпечення населення лікарськими засобами, як вид медичної допомоги, розвивався за цих часів у двох напрямках: по державній лінії та по лінії приватних аптек. У післяреформений період мережа аптечних закладів міста продовжувала зростати. З'явилася аптеки при нових лікувальних закладах, а також аптечні магазини. Автор доводить, що у аптечному бізнесі точилася жорстка конкурентна боротьба. Але вона не приводила до зниження цін на медикаменти. Незважаючи на досить високі темпи розвитку аптечної мережі, вони не поспівали за випереджальним ростом населення, і рівень його забезпеченості аптекарськими послугами залишався низьким.

Висновки та узагальнення зроблені І.Ю. Робаком, добре аргументовані.

Додатки монографії складаються з двох частин: у першій розміщено схеми структури керування охороною здоров'я в Харкові на 1865 р. й 1913 р.; у другій – документальні джерела (с.256-308, 21 позиція).

На окрему увагу заслуговує розміщення у монографії автором значної кількості фотографічного матеріалу (від раритетних, оригінальних фотографій харківських лікарів, медичних закладів, установ, приміщень до сучасних авторських оригінальних фотографій сучасного вигляду медичних закладів і установ досліджуваного періоду).

Монографія значно виграла від того, що в ній є іменний та предметний покажчики. Окремо слід відзначити кількість і якість опрацьованого й представленого статистичного матеріалу, документації.

Отже, рецензована монографія безумовно заслуговує на високу оцінку, що дозволяє рекомендувати її до вивчення і використання як професійним історикам і краєзнавцям, так і широкій читацькій аудиторії.

**С. Г. Водотика,
Г. В. Додонова**

Робак И. Ю. Организация здравоохранения в Харькове в имперскую эпоху (начало XVIII в. – 1916 г.). – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.

Рецензия на монографию, в которой сосредоточено внимание на развитии охраны здоровья населения города Харькова в период Российской империи. Содержанием монографии охвачено большой исторический период с XVIII века до 1917 года. Рецензентами проведен анализ структуры работы, охарактеризовано вступление, 9 разделов и выводы, методология представления материала, система обработки источников и литературы автором исследования.

Ключевые слова: аптечное дело, болезни, лечебные заведения, медицинский персонал, охрана здоровья, санитарная деятельность, эпидемии.

Robak I. U. Organization of health protection in Kharkov in times of Empire (end of XVIII – 1916). – Kh.: KhSMU, 2007. – 346 p.

The review of the monography, in which is concentrated attention on development of protection of health of the population of city of Kharkov during the Russian empire. The contents of the monography covers the large historical period from XVIII to century till 1917. The reviewers consists from analysis work structure, the introduction, 9 sections and conclusions, methodology of representation of the material, system of processing of sources and literature by the author of research is characterized.

Keywords: chemists science, illnesses, medical institutions, medical personnel, protection of health, sanitary activity, epidemic.

УДК 94-058.232.6(477.46)“18/19”

[РЕЦ.]: ПРИСЯЖНЮК Ю. П. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ: СОЦІОМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. – ЧЕРКАСИ: ВЕРТИКАЛЬ, 2007. – 637 С.

Рецензія присвячена аналізу монографії Ю. Присяжнюка, в якій українське селянство кінця XIX – початку XX ст. розглядається з позицій соціальної і ментальної історії, етнокультури, модернізаційних процесів. Висловлюється точка зору про необхідність враховувати фактор української бездержавності при вивченні еволюції соціоментальних характеристик українського селянства в пореформений період

Ключові слова: рецензія, монографія, селянство, ментальність, Наддніпрянщина, нація, соціоментальна історія

Інтерес українських істориків до селянської проблематики не випадковий. Саме із селянством багато століть було пов'язане історичне буття українського народу. Українців, які у свій час втратили свою національну еліту, довго називали селянською (“мужицькою”) нацією. Досить довго селянство було найчисленнішою групою населення і від його настроїв і політичних уподобань залежала доля політичних режимів. Все це висувало селянську тематику на одне з провідних місць в українській історіографії. В радянській